

De verhouding van de Poolse adel tot het protestantisme in Polen-Litouwen in de zestiende en zeventiende eeuw

Sibbe Jan Visser

Naar de verhouding van de adel tot en de rol van de adel in de reformatische beweging in het Poolse-Litouwse Gemenebest is tot dusver betrekkelijk weinig onderzoek verricht.¹ Veel vragen kunnen (nog?) niet van sluitende antwoorden worden voorzien. Dat is ten dele te wijten aan een gebrek aan bronnen. Het tot nu toe verrichte onderzoek laat een zekere consensus zien, maar het is een consensus enkel op hoofdlijnen. In dit artikel worden enkele resultaten op dit onderzoeksveld beschreven. De vragen die van antwoorden worden voorzien zijn: Waarom koos een deel van de Poolse adel voor het protestantisme? Waarom bekende een relatief groot aantal edellieden zich tot het calvinisme of tot het antitrinitarisme, en niet (of nauwelijks) tot het lutheranisme of tot de geloofsgemeenschap van de Boheemse Broeders? Waarom koos uiteindelijk een aanzienlijk deel van de protestants geworden adel (opnieuw) voor het katholicisme?

In dit artikel wordt naar verhouding veel aandacht besteed aan de Poolse adel die zich tot het antitrinitarisme bekende.² Aan de lotgevallen van de unitariërs (ook 'Poolse Broeders' of 'socinianen' genoemd) is het duidelijkst af te lezen op welke wijze het protestantisme in het Poolse rijk het onderspit delfde.³ De Poolse Broeders,

¹ Uitstekende overzichten van de reformatiegeschiedenis in Polen bieden: A. Jobert, *De Luther à Mohila. La Pologne dans la Crise de la Chrétienté 1517-1648* (Parijs, 1974); Chr. Schmidt, *Auf Felsen gesät. Die Reformation in Polen und Livland* (Göttingen, 2000). Synthetiserende studies die specifiek de Poolse adel en het protestantisme tot onderwerp hebben, zijn: Th. Wotschke, *Geschichte der Reformation in Polen* (Leipzig, 1911); G. Schramm, *Der polnische Adel und die Reformation 1548-1607* (Wiesbaden, 1965). Een overzicht van de geschiedschrijving over de reformatie in Polen biedt: G. Schramm, 'Die Polnische Nachkriegsforschung zur Reformation', *Kirche im Osten. Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde*, XIII (1970) 53-66.

² Zie over de geschiedenis van het socinianisme: E. M. Wilbur, *A history of unitarianism. Socinianism and its antecedents* (2 dln.; Cambridge, Mass., 1947). G.H. Williams, *The Polish Brethren. Documentation of the history and thought of unitarianism in the Polish-Lithuanian Commonwealth and in the diaspora 1601-1685* (2 dln.; Missoula, 1980).

³ Zie J. Tazbir, 'The fate of Polish protestantism in the seventeenth century', in: J.K. Fedorowicz, M. Bogucka en H. Samsonowicz, ed., *A Republic of nobles. Studies in Polish history to 1864* (Cambridge, 1982) 198-217.

in 1660 uit hun vaderland Polen verbannen, konden rekenen op de steun van geestverwanten in de Nederlandse Republiek. Met name de remonstrantse predikant van Oude Wetering, Johannes Naeranus (1608-1679), heeft zich verdienstelijk gemaakt voor de socinianen in de diaspora, zoals zal blijken.

Kenmerken van de Poolse adel

In het Poolse rijk omvatte de adel een aanzienlijk deel van de bevolking.⁴ Bestond elders in Europa niet meer dan één of hooguit twee procent van de totale bevolking uit edellieden, in het Pools-Litouwse Gemenebest lag dat getal veel hoger. Sommige onderzoekers gaan ervan uit dat het aantal Poolse edelen circa tien procent van de totale bevolking (en in Mazowië zelfs ongeveer 20 procent) uitmaakte.⁵ De juistheid van het percentage van tien procent is recentelijk door onder anderen de Britse historicus Robert Frost in twijfel getrokken. Frost betoogt: ‘A more accurate general picture will not emerge until more local studies are complete, but it seems that a figure of 6-7.5 per cent of the population is more likely than 10 per cent.’

Juridisch het meest juist wordt de Poolse adel aangeduid met de term ‘szlachta’, maar in de vakliteratuur wordt de hoge (en doorgaans navenant invloedrijke) adel doorgaans aangeduid met de term ‘magnaten’.⁶ Laatstgenoemden bezetten de hoogste posities in de landsregering en ook de belangrijkste overheidsfuncties in de provincies. Magnatenfamilies sloten onderling bondgenootschappen en wisten zo de macht van hun clans in het staatsapparaat veilig te stellen. Reeds vanaf de dertiende eeuw is een versterking van de loyaliteit van de adel aan deze facties bespeurbaar. Dit proces van machtsaccumulatie zou uiteindelijk, in de achttiende eeuw, uitlopen op de ‘republiek van de magnaten’. De adellijke status was in principe alleen vererfbaar in de mannelijke lijn. De Poolse adel was, net als elders, niet gesloten. Ook niet-edelen konden de adelstatus bereiken, door verheffing of door geleidelijke erkenning in de praktijk.

De rol van de adel in het staatsbestuur

De adel rechtvaardigde zijn dominante positie in het staatsbestel en in de samenleving van Polen met een beroep op klassieke politieke theorieën en op een gemeenschappelijk verleden. De Poolse adel stamde af van de Sarmaten, een volk van krijgers uit de derde eeuw die leefden ten noorden van de Zwarte Zee, zo heette het.⁷

- 4 A. Wyczański, *Polen als Adelsrepublik* (Osnabrück, 2001) biedt veel over de adel in Polen-Litouwen, onder meer een vrij complete bibliografie van (uitsluitend) Poolstalige studies. Zie over de adel als stand: K. Grzybowski, *Teoria reprezentacji w Polsce epoki Odrodzenia* [De theorie van de representatie in Polen in het tijdperk van de renaissance] (Warschau, 1959).
- 5 R.I. Frost, ‘The nobility of Poland-Lithuania, 1569-1795’, in: H.M. Scott, ed., *The European nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries* (2 dln.; Londen, New York, 1995), II, 192.
- 6 Zie over het magnatendom: A. Kersten, ‘Les magnats – élite de la société nobiliaire’, *Acta Poloniae historica*, XXXVI (1977) 119-133; E. Opalinski, ‘Die Machteliten in Polen im 16. und in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts’, in: M. Biskup en K. Zernack, ed., *Schichtung und Entwicklung der Gesellschaft in Polen und Deutschland im 16. und 17. Jahrhundert. Parallelen, Verknüpfungen, Vergleiche* (Wiesbaden, 1983) 113-120.
- 7 Zie over het sarmatisme: E. Potkowski, ‘Sarmatismus als politische Ideologie der jagiellonischen Dynastie’, *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, XLV (1996) 364-380; N. Kersken, ‘Geschichtsbild und Adelsrepublik. Zur Sarmatentheorie in der polnischen Geschichtsschreibung der frühen Neuzeit’, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, LII (2004) 235-260.

De adel oefende de politieke macht uit in het staatsapparaat en domineerde ook op sociaal en economisch vlak.⁸ De Pools-Litouwse staat van de zestiende en zeventiende eeuw wordt met recht aangeduid als ‘Adelrepubliek’.⁹ In de bestuursorganen van het Pools-Litouwse Gemenebest, de regionale landdagen (de ‘sejmiki’) en de (nationale) rijksdag (de ‘sejm’) was de adel vertegenwoordigd.¹⁰ Het Poolse parlement was verdeeld in twee Kamers: de Senaat en het Huis van Afgevaardigden. In de Senaat hadden de katholieke bisschoppen, de regeringsministers, de paltsgrafen en de kasteelheren zitting. In de Kamer van Afgevaardigden hadden twee vertegenwoordigers van iedere sejmik zitting.¹¹ In het overheidsapparaat was vooral de rijke adel invloedrijk. Leden van de hoge adel bekleedden doorgaans de geestelijke ambten (die van aartsbisschop, bisschop of abt) en vervulden de bestuurlijke functies aan het koninklijke hof (als adviseurs van de soeverein).¹²

Vanaf de veertiende eeuw verschaftte de adel in Polen zich een steeds dominantere en meer bevoorrechte positie in het staatsapparaat en in de samenleving. Al onder de Jagiellonen-koningen had de adel belangrijke privileges voor zichzelf afgedwongen. In 1374 werd de adel vrijgesteld van de (reguliere) belasting op geërfd landbezit zonder zijn toestemming. Met het privilege van *neminem captivabimus*, aangenomen door de monarch in 1433, kon een edelman niet zonder formele aanklacht vastgezet worden. Een statuut uit 1454 bepaalde dat de monarch de adel niet kon oproepen voor militaire dienst zonder toestemming van de rijksdag, een privilege dat de adel in staat stelde in principe iedere nieuwe wet te torpederen. Een privilege dat op de Rijksdag van Piotrków (1496) werd verworven, verbood niet-edelen landgoederen te kopen, hetgeen de adel aanzienlijke economische voordelen verschaftte. Het statuut Nihil Novi (1505) bepaalde dat de koning geen nieuwe wetten kon uitvaardigen zonder de instemming van de adel. Het gaf een gelijk gewicht, ten minste in theorie, aan beide Kamers van het Poolse parlement, de Senaat (voorheen de Koninklijke Raad) en het Huis van Afgevaardigden. In 1518 werd de lijfeigenschap bij wet vastgelegd, hetgeen de adel de jurisdictie over de lijfeigenen verschaftte en de mobiliteit van de horigen beperkte. Nadat de laatste mannelijke telg uit de Jagiellonen-dynastie, Sigismund II Augustus, in 1572 was overleden, verschaftte de adel zich ook het recht de monarch te kiezen. Voortaan zouden alle edellieden rechtstreeks en ‘viritim’ (dat

⁸ Zie over de staatsrechtelijke positie van de adel in Polen: A. Kamiński, ‘The szlachta of the Polish-Lithuanian Commonwealth and their government’, in: I. Banac en P. Bushkovitch, ed., *The nobility in Russia and Eastern Europe* (New Haven, 1983) 17-46; A. Mączak, *Der Staat als Unternehmen. Adel und Amtsträger in Polen und Europa in der Frühen Neuzeit* (München, 1989).

⁹ Zie over de Poolse adelscultuur: A. Zajaczkowski, *Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce. Ideologia i struktura społeczna* [Hoofdelementen van de cultuur van de adel in Polen. Ideologie en maatschappelijke structuur] (Breslau, 1969); J. Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit, upadek, relikty* [De adelscultuur in Polen. Bloei, neergang, overblijfselen] (Warschau, 1978).

¹⁰ Vanaf de zestiende eeuw was het regel dat de adel eens in de twee jaar op de landdagen en op de rijksdag bijeenkwam. Doorgaans werd in iedere provincie een (regionale) landdag gehouden. Zie J. Miller, ‘The sixteenth-century roots of the Polish democratic tradition’, in: M.B. Biskupski en J.S. Pula, ed., *Polish democratic thought from the renaissance to the great emigration. Essays and documents* (Columbia, 1990) 11-28.

¹¹ Zie over de verdeling van de zetels in de Senaat: A. Zamojski, *The Polish way. A thousand-year history of the Poles and their culture* (Londen, 1987) 100. Zie voor de verdeling van de zetels in het Huis van Afgevaardigden: ibidem, 97.

¹² Zie Z. Góralski, *Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce* [Encyclopedie van de ambten en waardigheden in het oude Polen] (Warschau, 2000).

wil zeggen volgens de regel: één man-één stem) participeren in de verkiezing van de koning. Dit recht werd in 1573 (bij de verkiezing tot koning van Hendrik van Valois) in de wet verankerd. Het beperkte de macht van de monarch, al bleef de invloed van de koning ook na 1573 aanzienlijk. Hij had het recht om overheidsambten te vergeven en de koninklijke domeinen (ongeveer een vijfde van alle land in het Pools-Litouwse Gemenebest) in leen of in erfpacht te geven.

De reformatie in Polen-Litouwen

De reformatie in het Pools-Litouwse rijk ging gepaard zonder veel geweld. Op een enkele uitzondering na werden protestanten hier niet gefolterd of op brandstapels gelegd.¹³ De religieuze tolerantie was aanzienlijk.¹⁴ Het Poolse koninkrijk werd reeds spoedig een asielpaats voor dissenters uit andere landen.¹⁵ Vanuit Duitsland, maar vooral vanuit Zwitserland en Italië kwamen deze 'ketteren' naar Polen. Onder hen waren veel antitrinitariërs die vanwege hun radicale dogmatische inzichten en even radicale sociaal-ethische opvattingen elders werden vervolgd. Een van hen was de Italiaanse humanist Faustus Socinus, die reeds spoedig de onbetwiste leider zou worden van de antitrinitariërs.¹⁶

De eersten die in Polen in aanraking kwamen met de reformatorische leer, waren de inwoners van de grote steden in Pruisen. Het intensieve handelsverkeer dat een aantal steden (Danzig, Thorn en Elbing met name) met landen in West-Europa (en vooral met het Duitse rijk) verbond, bevorderde de verspreiding van het reformatorische gedachtegoed in het Poolse rijk. Nauwelijks een jaar nadat Luther te Wittenberg van zich had doen spreken, waren zijn ideeën te Danzig bekend. Hier ging de reformatie gepaard met een sociale revolutie, gedragen door de lagere segmenten van de stadsbevolking. In 1525 grepen zij de macht, maar de Poolse koning maakte aan deze opstand reeds spoedig een einde. Het neerslaan van de opstand kon niet verhinderen dat Danzig het lutherse geloof trouw bleef en dat de stad tot een bolwerk van het lutheranisme in het Poolse rijk werd.¹⁷ De leer van Luther verspreidde zich in de jaren twintig en dertig ook naar andere delen van het Poolse koninkrijk, naar Silezië en naar Groot-Polen.

¹³ Er zijn slechts enkele gevallen van executies wegens 'ketterij' in Polen bekend. Zo werd in 1539 Katarzyna Weigel, een inwoonster van Krakau, op de brandstapel gezet omdat zij het dogma van de drie-eenheid verwierp. Een calvinistische schrijver uit de zeventiende eeuw vermeldt dat in de periode van 1550 tot 1650 totaal twaalf protestanten vanwege 'ketterij' werden geëxecuteerd. Zamoyski, *The Polish way*, 91.

¹⁴ J. Tazbir, *A state without stakes. Polish religious toleration in the sixteenth and seventeenth centuries* (Warschau, 1973).

¹⁵ Zie D. Cantimori, *Italianische Häretiker der Spätrenaissance* (Basel, 1949); D. Caccamo, *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558-1611). Studi e documenti* (Florence-Chicago, 1970); L. Hein, *Italianische Protestanten und ihr Einfluss auf die Reformation in Polen während der beiden Jahrzehnte vor dem Sandomirer Konsens (1570)* (Leiden, 1974).

¹⁶ Zie over F. Socinus: L. Chmaj, 'Działalność Fausta Socyna w polskim ruchu unitariańskim' [De invloed van Faustus Socinus op de Poolse unitarische beweging], in: L. Chmaj, e.a., ed., *Studia z dziejów ideologii religijnej XVI i XVII wieku* [Studies over de geschiedenis van de godsdienstige ideologie in de zestiende en zeventiende eeuw] (Warschau, 1960) 5-38.

¹⁷ Al in 1530 werd de Augsburgse Confessie als bindend aanvaard. In 1580 waren er in Koninkrijk Pruisen circa 276 protestantse gemeenten. H. Neumeyer, *Kirchengeschichte von Danzig und Westpreussen in evangelischer Sicht* (2 dln.; Leer, 1971-1977), I, 96.

Preek van de hofprediker Peter Skarga voor de koning en de magnaten, in het bijzijn van enkele protestantse edelen (doek, Jan Matejko, 1864; coll. Nationaal Museum, Warschau)

De Poolse adel beschouwde, aanvankelijk althans, het lutheranisme als een ‘buitenlandse’, ‘Duitse’ religie. De nieuwe leer zoals die door Luther was geformuleerd maakte het enthousiasme van een deel van de szlachta om de Kerk te hervormen gaande. In de jaren dertig koos een deel van de Poolse adel voor het lutheranisme. Vanaf dat moment zonden edelen hun zonen voor hun *peregrinatio academica* naar lutherse universiteiten, naar Wittenberg vooral, maar ook naar Bazel, Leipzig en Koningsbergen, waar de jongelingen in aanraking kwamen met en enthousiast raakten over de reformatorische leer.¹⁸ Na een korte ‘vrijage’ met het lutheranisme zou het grootste deel van de protestantse szlachta echter de keuze maken voor de calvinistische variant van het protestantisme.

De Poolse monarch, Sigismund I (hij regeerde van 1506 tot 1548), trachtte de verspreiding van de nieuwe leer tegen te gaan. Op afval van het katholieke geloof stonden strenge straffen. De koning verbood de adel en de (vermogende) burgers om hun jongelingen naar landen te zenden waar de ‘ketterij’ heerste, en te studeren aan ‘ketterse’ universiteiten, op straffe van verbanning en onteigening van bezit. Deze trokken zich van deze verboden weinig aan. In 1543 werd het koninklijk edict ingetrokken. De openlijke verkondiging van het nieuwe geloof en de invoer van reformatorische boeken bleven echter verboden. De maatregelen van overheidswege konden niet verhinderen dat de nieuwe leer ingang vond in het Poolse koninkrijk. Het bijzondere karakter van de Adelrepubliek, met de dominantie van de adel, zijn

¹⁸ Zie over de *peregrinatio academica* van de Poolse en Litouwse adel: H.-J. Bömelburg, ‘Adelige Mobilität und Grand Tour im polnischen und litauischen Adel’, in: R. Babel en W. Paravicini, ed., *Grand Tour* (Ostfildern, 2005) 309-326.

standsbesef, en de verworven rechten van iedere edelman, maakten de onmiddellijke onderdrukking van de reformatie onmogelijk.

De ‘politieke agenda’ van de szlachta

Geschat wordt dat van de Poolse adel ongeveer een zevende tot een vijfde deel zich bekende tot het protestantisme in een van zijn varianten: het lutheranisme, het calvinisme, de kerkgemeenschap van de Boheemse Broeders, of de antitrinitarische *Ecclesia Minor*. Behalve in Koninkrijk Pruisen waren de lutheranen getalsmatig sterk vertegenwoordigd in Silezië en in Groot-Polen. De Boheemse Broeders waren in Koninkrijk Pruisen en in Groot-Polen talrijk, terwijl in Klein-Polen en in Litouwen het calvinisme en (op een later tijdstip) het antitrinitarisme ingang vonden.¹⁹ In Litouwen vonden calvinisten en antitrinitariërs (ook) machtige beschermheren onder de magnaten. Nicolaas Radziwill (bijgenaamd ‘de Zwarte’) en Jan Kiszka steunden hen zoveel als in hun vermogen lag.²⁰ In Krakau, Lublin en Wilna waren grote calvinistische en antitrinitarische gemeenten. In Mazowië (en ook te Warschau) bleef het protestantisme een randverschijnsel. Het merendeel van de adel bleef het katholicisme trouw. Onder de burgers vond het protestantisme weinig aanhang; onder de boeren in het geheel niet, althans niet indien de boeren hiertoe niet gedwongen werden door hun adellijke heren.²¹ De reformatie in Polen was in belangrijke mate een zaak van de szlachta.

Op de Poolse rijksdagen die tussen 1520 en 1533 gehouden werden, werd over de ‘nieuwe leer’ gedebatteerd, maar pas in de jaren vijftig werd de godsdienstkwes- tie tot het overheersende thema van debat én van politieke confrontatie in de bestuursorganen van de Adelrepubliek. De protestantse adel wist zich omstreeks 1550 verzekerd van een sterke machtsbasis, zowel in de sejmiki als in de sejm. Op de sejm van 1555 werd het plan geopperd om een nationale kerkvergadering samen te roepen om langs die weg, eens en voor altijd, de godsdienstkwes- tie te regelen. Deze nationale kerkver- gadering zou wellicht kunnen leiden tot de vorming van één nationale Poolse Kerk. De protestantse adel steunde dit plan, en ook de koning en sommige bisschoppen zagen er aanvankelijk wel iets in. Maar uiteindelijk werd het plan afgeblazen.

Op de sejm van 1552 kwam het tot een confrontatie tussen de szlachta (protes- tanten maar ook katholieken) en de katholieke clerus. Inzet van de strijd vormde de

¹⁹ J. Tazbir, ‘La géographie du protestantisme polonaise au XVI et XVII siècles’, *Miscellanea historiae ecclesiasticae*, V (1974) 143-157; M. Liedke, *Od prawosławia do katolicyzmu. Rusczy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych* [Van het oosters-orthodoxe geloof naar het katholicisme. Russische machthebbers en de adel in het Groot-Hertogdom Litouwen en de reformatorische confessies] (Białystok, 2004).

²⁰ Zie over Nicolaas Radziwill: J. Jasnowski, *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515-1565)* [Nicolaas Radziwill de Zwarte (1515-1565)] (Warschau, 1939).

²¹ Zie over de boeren en de reformatie in Polen de niet zonder kritiek gebleven, tot de na-oorlogse Poolse marxistische geschiedschrijving behorende studies van Tazbir en Urban: J. Tazbir, *Reformacja a problem chłopski w Polsce XVI wieku. Oddziaływanie walki klasowej na wsi Polskiej na kształtowanie się ideologii religijnej szlachty w okresie reformacji* [De reformatie en het probleem van de boeren in zestiende-eeuws Polen. De invloed van de klassenstrijd op het Poolse platteland in relatie tot de godsdienstige ideologie van de adel in het tijdperk van de reformatie] (Breslau, 1953); idem, ‘Ze studiów nad stosunkiem polskich protestantów do chłopów w XVI wieku’ [Een studie naar de verhouding van de protestanten tot de boeren in de zestiende eeuw], *Reformacja w Polsce* [De reformatie in Polen] (hierna afgekort als: RP), XII (1956) 31-62; W. Urban, *Chłopi wobec reformacji w Małopolsce w drugiej połowie XVI w.* [De boeren en de reformatie in Klein-Polen in de tweede helft van de zestiende eeuw] (Krakau, 1959).

geestelijke jurisdictie die de bisschoppen uitoefenden over de adel, in het bijzonder inzake kwesties die de godsdienst betroffen. De bisschoppelijke jurisdictie, die sinds het begin van de vijftiende eeuw bestond, maakte de vrije uitoefening van het (protestantse) geloof door de adel onmogelijk en (mede) daarom eiste de szlachta dat de bisschoppelijke jurisdictie over de adel zou worden opgeheven. Aan die eis van de adel gaf de koning, Sigismund II Augustus, op de Rijksdag van Piotrków (1555) gehoor. Gedurende een 'interim', tot het moment waarop een nationale kerkvergadering besluiten zou hebben genomen over de godsdienstkwestie, werd de kerkelijke jurisdictie over de adel opgeschort. In 1562 bevestigde de sejm de suprematie van het wereldlijke boven het kerkelijke recht, hetgeen er in de praktijk op neerkwam dat de adel vanaf dat moment godsdienstvrijheid genoot. Het besluit stelde de protestanten in staat op de landgoederen en in de (private) steden van de protestantse (of met de protestanten sympathiserende) adel kerken te bouwen, scholen te stichten en drukkerijen in te richten. Op de eigen domeinen en in de private steden was de edelman heer en meester. Hier gold het principe: 'cuius regio, eius religio.' Als de landheer van godsdienstige overtuiging veranderde, gingen de lijfeigenen onder de boeren daarin mee, soms vrijwillig, soms onder dwang. Protestantse gemeenten konden ook tot bloei komen in de koninklijke steden. In veel gevallen was dat te danken aan edellieden uit de omgeving die geloofsbroeders in de nabijgelegen stad (of steden) ondersteunden en bescherming boden.

Naast zijn streven naar religieuze vrijheden beijverde de szlachta zich voor hervormingen in het financierings- en rechtssysteem van de staat. In de zogenoemde 'executie-beweging' (de 'beweging voor de uitvoering van de wetten') had de szlachta zich verenigd in een poging om hervormingen van de koning af te dwingen.²² De staatsfinanciën moesten op orde gebracht worden en aan 'wetteloosheid' en 'eigenbelang' moest paal en perk gesteld worden. De magnaten dienden, evenredig aan hun rijkdom, hun steentje bij te dragen in de bestrijding van de steeds grotere onkosten die de staat maakte, zo oordeelde de lagere adel. Ook de katholieke Kerk diende met geld over de brug te komen. Het was de szlachta een doorn in het oog dat de Kerk wel belastingen mocht heffen maar niet verplicht was belastingen te betalen, hoewel de Kerk daartoe zeker in staat was. Niet minder dan een kwart van alle land in het Poolse koninkrijk was immers in handen van de Kerk van Rome.

De aanhangers van de reformatie waren veelal ook aanhangers van de 'executie-beweging'. Al was de executie-beweging van oudere datum dan de reformatorische beweging, beide bewegingen deden vrijwel gelijktijdig van zich spreken, hetgeen de politieke invloed van beide bewegingen versterkte. De koning, de magnaten en de katholieke Kerk vormden echter één front tegen de szlachta en dit bondgenootschap zou er toe leiden dat noch de executie-beweging, noch de reformatorische beweging duurzame successen wist te boeken.

De calvinisten, de lutheranen en de Boheemse Broeders deden verscheidende pogingen om tot eenheid te geraken. De eerste stappen daartoe werden reeds genomen in

²² Zie over de 'executie-beweging': J. Miller, *The nobility in Polish renaissance society, 1548-1572* (Indiana, 1977); idem, 'The origins of Polish arianism', *The sixteenth century journal*, V,2 (1985) 229-256.

1555, resulterend in een ‘losse’ unie tussen calvinisten en Boheemse Broeders. In 1570 verenigden de calvinisten, de Boheemse Broeders en de lutheranen zich in de Consensus van Sandomir.²³ Men erkende elkaar wederzijds als geloofsbroeders, en zegde elkaar steun toe in wereldlijke en geestelijke zaken. De drie partijen beloofden elkaar gezamenlijk de katholieken, de ‘sektariërs’ (waarmee vooral de antitrinitariërs werden bedoeld), en ‘alle vijanden van de waarheid en van het Evangelie’ te bestrijden. Ten aanzien van de liturgie en het avondmaal stemde men overeen, maar in dogmaticis bleef er verschil in opvattingen. Een gezamenlijke belijdenis waaraan alle partijen zich konden conformeren kwam niet tot stand. De Consensus vormde niet meer dan een *fraterna coniunctio*.

Een belangrijke overwinning behaalden de protestanten in 1573 met de aanvaarding van de zogenoemde Confederatie van Warschau. In deze Confederatie werd de godsdienstvrijheid in de wet verankerd.²⁴ ‘Allen die verschillen in zaken die de godsdienst betreffen’ (‘dissidentes in religione’) hebben elkaar te respecteren en vanwege de godsdienst mag niemand vervolgd worden’, zo luidde de tekst. Hoewel deze ‘pax dissidentium’ door sommigen getypeerd is als ‘het juweel van de Poolse religieuze verdraagzaamheid’, had de Confederatie meer van doen met de vrijheden van de adel dan met de religieuze tolerantie *per se*.²⁵ Hoewel de socinianen en de Grieks-orthodoxen officieel niet begrepen waren onder de geloofsgroeperingen die aanspraak konden maken op de godsdienstvrijheid, vonden ook zij in de praktijk, aanvankelijk althans, bescherming onder de bepalingen van de Confederatie. De Confederatie boette echter reeds spoedig in aan betekenis en draagwijdte. Dat was een gevolg van de groeiende macht van de katholieke Kerk in het Pools-Litouwse gemenebest.

Motieven voor de keuze van de adel voor het protestantisme

De nieuwe leer vond in Polen vrijwel uitsluitend aanhang onder één bevolkingsgroep: de (lagere) adel of szlachta. De Poolse reformatie kan, in negatieve zin, beschouwd worden als een poging van de adel om de rechten van de katholieke Kerk in te perken. Positief gesteld was de reformatie in Polen een beweging van de szlachta om de Kerk te hervormen, waarbij deze adel opteerde voor een vorm van kerkbestuur waarin hij een belangrijke rol kon vervullen. Het ‘explosieve’ element dat de reformatie politiek en sociaal met zich meebracht in de rest van Europa, werd in Polen min of meer ‘geneutraliseerd’ door matigende krachten. Het ontbrak de protestanten in Polen

²³ Zie K. Völker, ‘Der Unionsgedanken des Consensus Sandomiriensis’, *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte*, III (1933) 508-525; K. Jordt-Jørgensen, *Ökumenische Bestrebungen unter den polnischen Protestanten bis zum Jahre 1645* (Kopenhagen, 1942) 260-283; M.G. Müller, ‘Der Consensus Sandomiriensis – Geschichte eines Scheiterns? Zur Diskussion über Protetantismus und protetantische Konfessionalisierung in Polen-Litauen im 16. Jahrhundert’, in: J. Bahlcke, K. Lambrecht en H.-C. Maner, ed., *Konfessionelle Pluralität als herausforderung. Koexistenz und Konflikt in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Winfried Eberhard zum 65. Geburtstag* (Leipzig, 2006) 397-408.

²⁴ De tekst van de Confederatie is te vinden in: RP, I (1921) 316-319. Zie ook M. Korolko, J. Tazbir, *Konfederacja Warszawska 1573 r. Wielka karta polskiej tolerancji* [De Confederatie van Warschau van 1573. De Magna Charta van de Poolse tolerantie] (Warschau, 1980); S. Salmonowicz, *Konfederacja Warszawska 1573 r.* [De Confederatie van Warschau van 1573] (Warschau, 1985).

²⁵ Zie M. Korolko, *Klejnot swobodnego sumienia. Polemika wokół kofederacji warszawskiej w latach 1573-1658* [Het juweel van het vrije geweten. De polemiek over de Confederatie van Warschau in de jaren 1573-1658] (Warschau, 1974). Of de garantie van godsdienstvrijheid zoals die in de Confederatie werd vastgelegd ook voor de boeren gold, is een vraag die nog steeds niet van een sluitend antwoord is voorzien.

niet aan emoties waar het de godsdienst betrof, maar een religieus engagement 'op leven en dood', zoals bijvoorbeeld in de Noordelijke Nederlanden en in Frankrijk, kreeg in het Poolse rijk geen kans. Van een preoccupatie met leerstellige kwesties was in de Poolse traditie evenmin sprake. Het standsbesef en de verdediging van stands-privileges waren er de oorzaken van dat de protestants geworden edelen (soms gesteund door de katholieke adel) front maakte tegenover de katholieke clerus. Zo zetten zij de katholieke clerus onder druk om de Kerk belastingen te laten betalen, overigens met gering succes.

De reformatie in Polen was dus in hoge mate een gepolitiseerde zaak. Tegelijkertijd was de reformatie ook een spirituele zoektocht, een zoektocht naar nieuwe ideeën, naar nieuwe dogmatische, liturgische en kerkrechtelijke concepten.²⁶ Religieuze toewijding en politiek opportunisme gingen bij de adel vaak hand in hand. Of de veronderstelling dat het merendeel van de adel tamelijk onverschillig stond ten opzichte van de religieuze verschillen tussen de protestantse confessies juist is (zoals nogal eens wordt beweerd), is twijfelachtig. Voortgaand onderzoek zal op deze vraag mogelijk een antwoord kunnen bieden. Duidelijk is dat de keuze van de adel voor de reformatie niet zelden het gevolg was van een persoonlijk religieus engagement. De interesse in theologische disputen en polemieken en de overgang van de ene naar de andere protestantse geloofsgroepering wijzen daarop. Sommigen toonden zich ook bereid grote financiële offers te brengen voor de protestantse zaak, al waren er ook die zich onwillig betoonden om de financiële lasten te dragen die de 'voortgang van het Evangelie' vereiste. De gelden die zij aan de katholieke clerus onthielden, verdwenen dan in eigen geldbuidel.

Aan de keuze van de burgers voor het lutheranisme konden verschillende motieven ten grondslag liggen. De leer van Luther liet de bestaande sociale en politieke hiërarchie ongemoeid, hetgeen voor de burgers aantrekkelijk was.²⁷ Het lutheranisme was ook een 'eenvoudige' en 'goedkope' godsdienst: de erediensten kenden weinig ceremonieel, men hanteerde de eigen taal (het Duits) in de erediensten, en de godshuizen waren sober ingericht. De Boheemse Broeders, die in Groot-Polen arriveerden in 1548, oefenden, evenals de lutheranen, geen bijzondere aantrekkingskracht uit op de adel. De Boheemse Broeders kenden in hun kerkbestuur een overheersende rol toe aan de geestelijken (en niet aan leken), zodat de adel onder hen niet veel ruimte gegeven was om deze Kerk te domineren.

Het merendeel van de protestantse adel bekende zich reeds spoedig tot het calvinisme.²⁸ Aan die keuze konden verschillende motieven ten grondslag liggen. Calvinisme kende een grote plaats in het kerkbestuur toe aan leken en beschouwde de lokale gemeente als min of meer autonoom. De kerkleer van Calvinisme, met zijn anti-absolu-

²⁶ Zie J. Tazbir, 'The Polish reformation as an intellectual movement', in: S. Fiszman, ed., *The Polish Renaissance in its European context* (Bloomington, 1988) 111-126.

²⁷ A.A. van Schelven, *Het calvinisme gedurende zijn bloeitijd. Zijn uitbreiding en cultuurhistorische betekenis* (3 dln.; Amsterdam, 1943-1965), III, 8-9.

²⁸ Studies in een van de West-Europese talen over het calvinisme in Polen zijn schaars. Te noemen valt: R.J.W. Evans, 'Calvinism in East Central Europe. Hungary and her neighbours', in: M. Prestwich, *International calvinism 1541-1715* (Oxford, 1985) 167-196. Voor het Nederlandse taalgebied is er alleen de in voorgaande noot genoemde studie van Van Schelven: *Het calvinisme gedurende zijn bloeitijd*. Het derde deel handelt over Polen-Bohemen, Hongarije en Zevenburgen.

tistische tendenties, liet veel ruimte aan de adel om een dominante rol te spelen in het kerkbestuur. Sommige edellieden voelden zich (ook) aangetrokken tot het calvinisme omdat de calvinistische leer een zekere 'logica', 'rationaliteit' en 'exclusiviteit' vertoonde.²⁹ Die 'exclusiviteit' in het calvinisme is vooral te vinden in de predestinatieleer: de gelovige is een uitverkorene, die er zeker van mag zijn dat hij door God tot de eeuwige zaligheid is voorbestemd. Dit leerstuk sprak de adel aan, omdat de heilszekerheid van het gelovige individu in zekere mate congrueerde met de zelfverzekerdheid en het gevoel van exclusiviteit die de adel eigen waren. De 'aristocratische' Geneefse reformator deed het bij de adel ook beter dan de nogal 'boerse' en 'plebejische' Luther.³⁰ Intellectueel ging van het calvinisme ook aantrekkingskracht uit. Het calvinisme oefende grote invloed uit op de Poolse 'schone letteren' en leidde tot het ontstaan van een breed gamma aan theologische geschriften in de landstaal. De druk van de zogenoemde 'Brest-Bijbel', de eerste bijbel in het Pools, gedrukt in 1563 en tot stand gekomen onder het patronaat van de magnaat Nicolaas Radziwill, is hiervan een voorbeeld.³¹ In Litouwen had het calvinisme nogal wat aanhang onder de hoge adel.³² Die zag in het calvinisme een mogelijkheid om de eigen (Litouwse) identiteit ten opzichte van de (katholieke) Polen te accentueren.

De Amerikaanse kerkhistoricus George Huntston Williams biedt aan de hand van het ecclesiologisch program dat de Poolse calvinistische theoloog Johannes a Lasco voorstond een (deel)verklaring voor het (aanvankelijke) succes dat het calvinisme onder de Poolse adel boekte.³³ A Lasco meende dat leerstellige discussies (over de predestinatieleer en over de menselijke vrije wil bijvoorbeeld) zoveel mogelijk moesten worden vermeden. De binding aan een specifieke belijdenis wees hij af en hij pleitte voor het gebruik van de Heilige Schrift en de Apostolische Geloofsbelijdenis als enige bronnen van waarheidsvinding. Alle nadruk legde hij op de kerkelijke praxis, waarbij hij opkwam voor het recht van inspraak van de (adellijke) patronen binnen de calvinistische Kerk.

Het calvinisme was niet in ieder opzicht aantrekkelijk voor de Poolse adel. Calvinijn stond een christelijke gemeente voor ogen die werkelijk ernst maakte met levensheiliging. Hier liet de leer van Calvinijn een rigorisme zien dat de adel maar matig kon waarderen. Tot een ascetische levenswijze waren edelen doorgaans niet geneigd. Calvinistische kerkvergaderingen klaagden geregeld over de levenswandel van de

²⁹ Schmidt, *Auf Felsen gesät*, 108.

³⁰ Ibidem, 107-108.

³¹ Zie over Christoffel Radziwill: U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640). Mechanizmy patronatu* [Hof en clientèle van Christoffel Radziwill (1585-1640). De mechanismen van het patronaat] (Warschau, 2001).

³² Zie over de reformatie in Litouwen: S. Kot, *La Réforme dans le Grand-Duché de Lithuanie. Facteur d'occidentalisation culturelle* (Brussel, 1953); G.H. Williams, *Protestants in the Ukrainian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth* (Cambridge, Mass., 1988). Zie over het socinianisme in de Oekraïne: J. Tazbir, 'Antytrynitaryzm na ziemiach Ukrainskich w XVI wieku' [Het antitrinitarisme op Oekraïense grond in de zestiende eeuw], *Z Polskich studiów slawistycznych* [Poolse Slavische studies], 4e serie, *Historia of the Seventh International Congress of Slavists* (Warschau, 1973) 91-120.

³³ Williams, *Protestants in the Ukrainian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth*, 57-60. À Lasco stond onder invloed van Erasmus, met wie hij ook bevriend was. Zie G.H. Williams, 'Erasmianism in Poland. An account and an interpretation of a major, though ever diminishing current in sixteenth-century Polish humanism and religion, 1518-1605', *The Polish review*, XXII (1977) 26-38.

gereformeerde adel, die niet was 'naar de godzaligheid'.³⁴ Zo riep de Synode van Lublin (1594) de predikanten op van hun gereformeerde patronen te eisen dat zij niet gekleed zouden gaan in 'extravagante' kleding (dat wil zeggen: kleding volgens de mode uit het buitenland) en dat zij hun dochters niet ten huwelijk zouden geven aan aanhangers van andere confessies zonder de toestemming van de oudsten van de gemeente. Kritisch uitten de kerkbestuurders zich ook over de deelname van de adel aan drank- en eetfestijnen, over de exploitatie van de horigen, over het uitlenen van geld tegen woekerrente, over losbandigheid, dansen en een verkwistende levensstijl, en over het niet bijwonen van de erediensten.³⁵ De pogingen van de kerkleiding om deze ondeugden van de adel uit te bannen hadden maar weinig succes.

De Poolse adel en het socinianisme

Bij de sociniaanse adel was het religieuze engagement doorgaans sterk. Religieuze motieven speelden bij zijn keuze voor de reformatie in de variant van het unitarisme doorgaans de boventoon. Relatief veel edellieden traden toe tot het sociniaanse kerkverband. In het Pools-Litouwse Gemenebest telde deze geloofsrichting op het hoogtepunt, omstreeks 1600, ongeveer veertigduizend aanhangers, verdeeld over meer dan tweehonderd gemeenten.

Door een sterke onderstroom van anabaptistische ideeën gedurende de vroegste periode van het unitarisme (ruwweg het tijdvak van 1555 tot 1600) stonden de meeste unitariërs geweldloosheid voor. Het voeren van oorlog en het vervullen van het zwaardambt was verboden, zo oordeelden zij. Sommigen achtten ook privébezit en lijfeigenschap in strijd met het Evangelie.³⁶ Enkele sociniaanse edellieden trokken de uiterste consequenties uit hun geloofsovertuiging. Zij gaven hun landbezit terug aan de monarch en lieten hun horigen vrij.³⁷ Na de stormachtige beginperiode van het unitarisme, waarin radicale sociaal-ethische tendensen de boventoon hadden gevoerd, zorgde Faustus Socinus voor een matiging van de sociaal-ethische opvattingen van de unitariërs. Socinus veroordeelde het voeren van oorlog maar erkende dat een weigering van de *levée en masse* voor de (sociniaanse) adel moeilijkheden kon opleveren. De Poolse adel ontleende zijn dominante positie in de staat immers vanouds aan zijn rol in de verdediging van het vaderland. Een edelman liep, door zijn weigering aan de

³⁴ De acta van de in Polen gehouden protestantse synoden zijn gepubliceerd door M. Sipayłło, onder de algemene titel: *Acta synodów różnowierczych w Polsce* [Acta van de synoden van de niet-katholieken in Polen] (4 dln.; Warschau, 1966-1993).

³⁵ Zie bijv. de acta van de Synode van Włodzisław (1593). M. Sipayłło, ed., *Acta synodalia ecclesiarum Poloniae reformatarum, 1571-1632*, III, 82-83.

³⁶ De sociniaanse adel behandelde doorgaans zijn horigen beter dan de adel van andere geloofsovertuiging. Zie W. Urban, 'Praktyczna działalność Braci Polskich wobec chłopów' [De praktische activiteiten van de Poolse Broeders ten aanzien van de boeren], *Odrodzenie i Reformacja w Polsce (ORP)*, V (1960) 109-126. Zie over het pacifisme en egalitarisme van de socinianen: S. Kot, *Socinianism in Poland. The social and political ideas of the Polish antitrinitarians in the sixteenth and seventeenth centuries* (Boston, 1957); 82-96; P. Brock, 'Socinian antimilitarism in Poland from 1605 to 1660', in: idem, *Studies in peace history* (York, 1991) 21-32; S. Fleischmann, *Szymon Budny. Ein theologisches Portrait des polnisch-westrussischen Humanisten und Unitariers (ca. 1530-1593)* (Keulen-Weimar-Wenen, 2006) 33-50.

³⁷ Zo bijv. Jan Niemojewski, die in 1566 zijn landbezit teruggaf aan de koning, al zijn bezittingen verkocht en de opbrengst ervan ten goede liet komen aan de armen. Jan Ożarowski en Jan Przytkowski gaven hun lijfeigenen de vrijheid. Zie over Niemojewski: J. Płokarz, 'Jan Niemojewski. Studium z dziejów arian polskich' [Jan Niemojewski. Een studie over de Poolse arianen], *RP*, II (1922) 71-117.

De Poolse ruiter. In een artikel in *Oud Holland* 1969 veronderstelt de Poolse kunsthistoricus Jan Białostocki, dat Rembrandt van Rhijn sympathiek stond ten opzichte van de Poolse Broeders. Hij zou zijn 'Eques Polonus' hebben geschilderd om uiting te geven aan zijn sympathie voor de socinianen, die ook in de Republiek werden vervolgd (doek, Rembrandt van Rijn, circa 1655; copyright The Frick Collection, New York)

oproep tot het opnemen van de wapens gehoor te geven, het gevaar door zijn volksenoten als een deserteur en landverrader beschouwd te worden. Daarom achtte Socinus het dragen van en het dreigen met wapens voor geoorloofd. Doodslag beschouwde hij als een minder ernstige misdaad dan overspel, echter niemand mocht de geboden van Christus geweld aandoen door een medemens van het leven te beroven. Hoewel niet weinigen onder de unitariërs een stringente geweldloosheid bleven voorstaan, waren de edellieden onder hen doorgaans minder streng op dit punt van leer. De meesten gaven gehoor aan de eis tot het verdedigen van het vaderland met de wapens.

Gelet op het voorgaande wekt het verbazing dat een deel van de Poolse adel zich tot het unitarisme bekende. Waarom kozen deze edellieden voor het socinianisme, dat zo in strijd was met hun eigen belangen en met de verplichtingen van de adel ten aanzien van de staat? Een belangrijke reden voor hun keuze voor het antitrinitarisme

was dat binnen de *Ecclesia Minor* ernst gemaakt werd met een 'godzalige levenswandel'.³⁸ Sommigen kozen (ook) voor het unitarisme omdat de unitarische leer hen als plausibeler (want: rationeler) voorkwam dan de 'scholastieke spitsvondigheden' van de gereformeerde orthodoxie. De 'helderheid' en 'eenvoud' van de unitarische leer, zijn radicaliteit ook, oefenden aantrekkingskracht uit op de adel. De sociniaanse leer droeg een bij uitstek rationalistisch karakter. De antitrinitariërs meenden dat de ratio het fundamentele principe is waarmee Gods Woord kan worden begrepen. Dogma's die strijdig waren met het gezonde verstand verwierpen zij: het dogma van de drie-eenheid, de orthodoxe verzoeningsleer ('verzoening door voldoening'), de leer van de voorbeschikking en de leer van de erfzonde.

De geloofsijver die de socinianiërs tentoonspreidden, was indrukwekkend. Zeer actief toonden zij zich in de theologische polemiek en hun theologische geschriften vonden aftrek in alle landen van Europa.³⁹ Op het terrein van het voortgezet onderwijs legden zij evenzeer een grote ijver aan de dag. Sociniaanse academies werden gesticht te Raków (in Klein-Polen), te Pinczów (ten noordoosten van Krakau), te Lewartów (in de nabijheid van Lublin), en te Lusławice (in Zuid-Polen).⁴⁰ De sociniaanse academie en drukkerij van Raków, een stichting van de (calvinistische) edelman Jan Sienieński, bleef tot 1638, het jaar waarin dit 'sarmatische Athene en nieuwe Jeruzalem' werd vernietigd, het middelpunt van het socinianisme.⁴¹ Het onderwijs dat de socinianiërs verzorgden was van een uitstekend niveau. Het vormde niet slechts de jonge sociniaanse adel (en een nieuwe generatie van sociniaanse predikanten), maar ook delen van de calvinistische en van de katholieke adel. Gereformeerde kerkvergaderingen trachtten deze ongewenste 'oecumene' ongedaan te maken, maar met weinig resultaat.⁴²

De radicaliteit van de Poolse Broeders was er overigens (mede) de oorzaak van dat een aantal calvinistische edelen (opnieuw) katholiek werd. Zij meenden dat de samenleving en de staat het meest gediend waren bij de onderwerping aan een wereldlijk en geestelijk sterk gezag, belichaamd door de koning en de katholieke Kerk. De dogmatische radicaliteit van de unitariërs, vooral hun verwerping van het dogma van de drie-eenheid, en hun radicale sociaal-ethische opvattingen, in het bijzonder hun egalitarisme en pacifisme, bedreigden de bestaande maatschappelijke orde, zo waren deze edellieden van oordeel.

De niet-unitarisch-denkende protestanten, en in de eerste plaats de calvinisten, waren zeer gebeten op de antitrinitariërs. De unitariërs waren schuld aan de verdeeldheid in het protestantse kamp, zo meenden zij. De radicaliteit die de socinianiërs lieten zien maakte het voor de katholieken relatief gemakkelijk ook de overige protestantse

³⁸ Fleischmann, *Szymon Budny*, 8.

³⁹ A. Kawecka-Gryczowa, 'Prasy Krakowa i Rakowa w służbie antytrynitaryzmu' [De drukpersen van Krakau en van Raków in dienst van het antitrinitarisme], in: L. Chmaj, ed., *Studia nad arianizmem* [Studies naar het arianisme] (Warschau, 1959), 263-330; A. Kawecka-Gryczowa, *Arianskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego. Dzieje i Bibliographia / Les imprimeurs des antitrinitariens polonais Rodecki et Sternacki. Histoire et bibliographie* (Breslau, etc., 1974).

⁴⁰ Zie over de sociniaanse academie te Raków: S. Tync, 'Wyższa szkoła Braci Polskich w Rakowie' [De hogeschool van de Poolse broeders te Raków], in: Chmaj, ed., *Studia nad arianizmem*, 331-389.

⁴¹ Zie over Raków: S. Cynarski, ed., *Raków, ognisko arianizmu* [Raków, centrum van het arianisme] (Krakau, 1968).

⁴² Gereformeerde synoden dreigden de calvinistische adel die zijn kinderen naar de sociniaanse (of katholieke) academies zond, met uitstoting uit de gemeente. Het effect dat dit dreigement sorteerde was gering.

geloofsgroeperingen weg te zetten als ‘kettters’. De protestanten deden er dan ook alles aan om de socinianen in diskrediet te brengen. Al een jaar nadat het schisma in de gereformeerde Kerk had plaatsgegrepen, in 1566, trachtten de calvinisten, de lutheranen, en de Boheemse broeders de koning over te halen om de socinianen het land uit te wijzen. Dit plan liep op niets uit, paradoxaal genoeg door het verzet van de katholieke bisschoppen.⁴³ Die zagen niets in een verbanning van de antitrinitariërs. De uitwijzing van de socinianen zou immers de schijn wekken dat de overige protestantse denominaties in Polen door de Kerk werden erkend. Bovendien meenden de katholieken dat de onderlinge verdeeldheid in het protestantse kamp de katholieke zaak zeer ten goede kwam, immers: ‘bellum haereticorum pax est Ecclesiae.’ Het zou nog bijna een eeuw duren voordat de pogingen de socinianen te verbannen succes hadden. Tot die tijd konden ook de antitrinitariërs, ‘dissenters onder de dissenters’, in Polen en Litouwen in betrekkelijke vrijheid hun geloof belijden.

In de sociniaanse geloofsgemeenschap waren het niet alleen mannen die de dienst uitmaakten. Ook adellijke vrouwen konden een rol van betekenis spelen in de *Ecclesia Minor*. Hun status en invloed in het gemeentelven van de unitariërs waren aanzienlijk, groter dan die van adellijke vrouwen van andere geloofsovertuiging.⁴⁴ Vooral zij die tot de rijke adel behoorden, leden van vooraanstaande families als de Stojenski, de Przypkowski, de Sieniuta, de Otwinowski, de Czapliczi en de Iwanicki, stonden, door de uitstekende opleiding die zij (aan huis) ontvingen, op een hoger cultureel niveau dan de meeste andere vrouwen van adellijke komaf.⁴⁵ Hun belangstelling voor en kennis van theologische vraagstukken was aanzienlijk.⁴⁶ Van deze adellijke vrouwen werd zelfs beweerd dat zij preken schreven voor de (mannelijke) voorgangers en dat sommigen van hen in de eredienst de (eigen) preek voordroegen. Volgens de katholieke propaganda vormde het een duidelijk bewijs van de degeneratie waaraan de protestanten (en in het bijzonder de unitariërs) ten prooi waren gevallen.

De hoge status en navenante invloed van de (adellijke) vrouw binnen de sociniaanse beweging hing samen met het feit dat de socinianen er een positief mensbeeld op nahielden, een mensbeeld dat de vrouw niet ten onder stelde aan de man. Volgens de Poolse Broeders was de schuld van de vrouw in de zondeval niet groter dan die van de man. De socinianen ontkenden niet dat de mens geneigd is tot zondigen – en dat temeer aangezien allen zondigen – maar die zondige verdorvenheid is grenzen

43 Zie over de strijd tussen de katholieken en de socinianen: J. Tazbir, ‘Walka z Bracmi Polskimi w dobie kontrreformacji’ [De strijd met de Poolse Broeders in het tijdperk van de contrareformatie], *ORP*, I (1956) 165-207; J. Tazbir, *Arianie i katholicy* [Arianen en katholieken] (Warschau, 1971); J. Misiurek, ‘Die katholische Kirche und der Sozinianismus im Polen des 16. und 17. Jahrhundert’, in: W. Deppert en A. de Groot, ed., *Der Einfluss der Unitarier auf die europäisch-amerikanische Geistesgeschichte. Vorträge der ersten deutschen wissenschaftlichen Tagung zur Unitarismusforschung vom 13.-14. Juni 1985 in Hamburg* (Frankfurt am Main, 1990) 67-76.

44 Naar de rol van de adellijke vrouw in de (reformatie)geschiedenis van Polen-Litouwen is tot dus ver weinig onderzoek verricht. De Poolse historica Maria Bogucka publiceerde recentelijk over dit onderwerp: M. Bogucka, *Białogłowa w dawnej Polsce. Kobieta w społeczeństwie polskim XVI-XVIII wieku na tle porównawczym* [De vrouw in het oude Polen. De vrouw in de Poolse samenleving van de zestiende tot en met de achttiende eeuw in vergelijkend perspectief] (Warschau, 1998); M. Bogucka, *Women in early modern Polish society, against the European background* (Aldershot-Burlington, 2004).

45 Bogucka, *Women in early modern Polish society*, 67.

46 Een illustratie hiervan vormt een brief die een adellijke dame van sociniaanse huize schreef aan haar ouders. De brief is rijk aan citaten uit de bijbel. W. Sobieski, ‘Modlitewnik ariański’ [Een gebedsboek van een antitrinitarische dame], *RP*, I (1921) 59-60.

gesteld en de mens is niet alleen geroepen maar ook in staat een zondeloos leven te leiden; en het is op grond van een godzalige levenswandel dat de mens volgens de socinianen het eeuwige leven ontvangt.

De adellijke vrouwen onder de Poolse Broeders waren niet zelden ook vurige propagandistes voor eigen geloofsovertuiging. Sommigen wisten hun echtgenoten voor het sociniaanse geloofsgoed te winnen, en toen de Poolse Broeders uiteindelijk werden verbannen (in 1660), waren het in veel gevallen de vrouwen die hun echtgenoot en kinderen bij het sociniaanse geloof hielden. Het valt dan ook te begrijpen dat de sejm van 1662 de vrouwen dreigde met confiscatie van al hun eigendommen, indien zij bleven vasthouden aan hun 'dwaalleer'.

Het verval van het protestantisme in Polen

De protestantse beweging was omstreeks 1600 duidelijk op haar retour. Het zwaartepunt van de beweging lag toen al niet meer in het Poolse kerngebied maar in Litouwen. Toch waren er op dat moment in het Poolse rijk nog circa 800 lutherse en ongeveer 250 calvinistische gemeenten, ongeveer 64 gemeenten van de Boheemse Broeders; circa 80 mennonitische en meer dan 200 antitrinitarische gemeenten.⁴⁷ Maar ook al bestonden er nog een aanzienlijk aantal protestantse gemeenten, vanaf het laatste kwart van de zestiende eeuw gingen steeds meer edellieden over tot de katholieke Kerk.

De toenemende invloed van de katholieke Kerk in de Adelrepubliek valt af te lezen aan de veranderingen die de tekst van de Confederatie van Warschau van 1573 in de loop van de tijd onderging.⁴⁸ De wettekst van 1573 spreekt van: 'dissidenten in de godsdienst' ('dissidentes in religione'). De herziene Confederatie van 1632 spreekt echter niet meer van 'dissidenten in de godsdienst' maar van 'dissidenten in de christelijke godsdienst' ('dissidentibus in religione christiana'). Daarmee werden impliciet al diegenen uitgesloten die niet als 'christenen' konden worden aangemerkt.⁴⁹ Hiermee werden met name de antitrinitariërs van de *pax dissidentium* uitgesloten.⁵⁰ Zij loochenden een centraal dogma van de christenheid, het leerstuk van de drie-eenheid, en mochten daarom niet als 'christenen' aangemerkt worden, zo oordeelden de autoriteiten. Langzamerhand werd de tekst van de Confederatie zo geïnterpreteerd dat het enkel de katholieken waren die de 'godsdienstvrede' konden en moesten garanderen.⁵¹ In 1648 wordt in de *pacta conventa* (een set van rechten die de nieuw gekozen koning, Johan Cazimir, aan de adel toezegde) de overheersende rol van de katholieke Kerk inzake de godsdienst bevestigd en geëxpliciteerd: 'En in zaken die de christelijke godsdienst betreffen, zal er vrede zijn onder de dissidenten in de christelijke religie ('inter dissidentes in religione christiana'), die wij plechtig beloven te handha-

47 De getalsmatige ontwikkeling van de protestantse geloofsgroeperingen in Polen-Litouwen is een terrein van onderzoek dat (vooralsnog?) meer vragen dan antwoorden oplevert.

48 R. Kościelny, *Problem tolerancyności kontrreformatorów w Rzeczypospolitej na przełomie XVI i XVII wieku* [Het tolerantieprobleem bij de contrareformatoren in de Adelrepubliek bij de overgang van de zestiende naar de zeventiende eeuw] (Stettin, 1997).

49 K. Kloda, 'Sprawa ariańska w czasie bezkrólewia 1648 roku' [De ariaanse zaak in de koningloze tijd in het jaar 1648], *ORP*, XX (1977) 185.

50 Sipayłło, ed., *Acta synodalia ecclesiarum Poloniae reformatarum, 1560-1570*, II, 175.

51 Tazbir, *A state without stakes, 173-174*.

ven [...] met dien verstande dat de rechten van de Rooms-Katholieke Kerk niet geweld worden aangedaan ('Salvis iuribus Ecclesiae Catholicae Romanae integra').⁵²

Het bondgenootschap van de (katholieke) koning, een fel katholieke partij aan het koninklijk hof en een groep van jonge edellieden die door het katholieke onderwijs van de jezuiten was geradicaliseerd, kan verantwoordelijk gesteld worden voor de onderdrukking van het protestantisme in de koninklijke steden.⁵³ In de periode van 1587 tot 1627 kwam religieus geïnspireerd geweld tegen de protestanten regelmatig voor. Protestantse kerkgebouwen werden vernietigd, protestantse samenkomsten verstoord en protestantse begraafplaatsen onteerd. In de grote steden, onder meer te Krakau, te Poznan, te Lublin, te Leszno (in Groot-Polen, het centrum van de Boheemse Broeders) en te Wilna hadden de protestanten het zwaar te verduren. Sommigen werden uit hun woonplaatsen verdreven, waarbij de inheemse 'kettters' overigens vaak beter af waren dan zij die vanuit het buitenland naar Polen gekomen waren. De stedelijke overheden straftten in enkele gevallen individuele geweldplegers, maar waren niet in staat (en vaker nog: onwillig) met strenge maatregelen het geweld de kop in te drukken. Ook de koning toonde weinig daadkracht in deze kwestie.

De contrareformatie die in het laatste kwart van de zestiende eeuw aan invloed won en navenant de slagkracht van het protestantisme verzwakte, werd geleid door een weinig omvangrijke geestelijke elite, die goed was georganiseerd en doelgericht werkte.⁵⁴ De Kerk van Rome boekte steeds meer successen. De Kerk was en bleef rijk, zodat zij het verlies aan rekenen, dat ontstaan was door de weigering van de szlachta om belastingen aan de Kerk af te dragen, kon verduren. Op de suprematie van het kerkelijk recht na, werd de Kerk niets van haar privileges ontnomen. De Poolse koningen bleven allen het katholicisme trouw. Sigismund III (hij regeerde van 1587 tot 1632) ondersteunde de rekatholicering van de adel krachtig door bij de vergeving van nationale en regionale ambten en het in leen of erfpacht geven van (koninklijke) landgoederen de katholieke adel te bevoordelen, een tactiek die vrijwel onmiddellijk succesvol was. Een groot deel van de protestantse (en overigens ook van de grieks-orthodoxe) edelen bekende zich tot het katholicisme, om op die wijze te voorkomen dat politieke en economische voordelen aan hen voorbij zouden gaan. De 'polonisering' van de adellijke elites in Litouwen, die vooral na de Personele Unie tussen Polen en het hertogdom Litouwen (1569) op gang kwam, bevorderde evenzeer de terugkeer van de adel tot het katholicisme.⁵⁵ Geestelijke orden en charitatieve broedersschappen die in de steden actief werden, maakten het katholicisme populair

⁵² Sipayllo, ed., *Acta synodalia ecclesiarum Poloniae reformatarum, 1560-1570*, IV, 94.

⁵³ Zie over de jezuitencolleges in Polen: B. Batoński, 'Szkołnictwo jezuickie w dobie kontrreformacji' [Het schoolwezen van de jezuiten in de periode van de contrareformatie], in: J. Paszenda, ed., *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce* [Over de geschiedenis van het schoolwezen van de jezuiten in Polen] (Krakau, 1994).

⁵⁴ Zie over de katholieke reformatie: J. Tazbir, 'Der Entwicklungsweg der polnischen Gegenreformation', in: G. Székely en E. Fügedi, ed., *La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie* (Boedapest, 1963) 235-242; M. Kosman, *Protestanci i konterreformacja. Z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku* [Protestanten en de contrareformatie. De geschiedenis van de tolerantie in de Republiek van de zestiende tot en met de achttiende eeuw] (Breslau, 1978).

⁵⁵ Zie over deze zogenoemde Unie van Lublin: H.E. Dembrowski, *The Union of Lublin. Polish federalism in the Golden Age* (Boulder, 1982); J.A. Gierowski, 'Die Union zwischen Polen und Litauen im 16. Jahrhundert und die polnisch-sächsische Union des 17./18. Jahrhunderts', in: Th. Fröschl, ed., *Föderationsmodelle und Unionsstrukturen. Über Staatenverbindungen in der frühen Neuzeit vom 15. bis 18. Jahrhundert* (Wenen-München, 1994) 63-82.

onder het gewone volk. De horige boeren gingen, voor zover zij nog niet tot de katholieke Kerk behoorden, met de landheer over tot het katholicisme.

Mede als een reactie op het geweld tegen de protestanten in de Koninklijke steden radicaliseerde een aanzienlijk deel van de protestantse szlachta. Het breed gedragen protest culmineerde in 1606-1607 in een gewapende opstand ('rokosz').⁵⁶ De opstand verenigde een grote groep van protestantse edellieden (szlachta) en een (kleiner) deel van de katholieke adel, 'executionisten' en evangelischen. De opstandelingen verzetten zich tegen de centralisatiepolitiek van de koning en tegen de macht van de magnaten. Op het vlak van de godsdienst stelden zij de eis dat het geweld tegen de protestanten zou worden beëindigd en de macht van de jezuiten beperkt. De rebellie toont aan dat een aanzienlijk deel van de protestantse adel in Polen militant genoeg was om de wapens op te nemen tegen de heerser. Maar wisten de protestanten elders in Europa (Schotland, de Noordelijke Nederlanden en Frankrijk bijvoorbeeld) met de wapens – geheel of gedeeltelijk – successen te behalen op het terrein van de godsdienst, in Polen was de rebellie te zwak en kwam die te laat.⁵⁷ De opstand werd door de koning neergeslagen.

Onder de regering van Wladislaus IV (1632-1648) verminderden de spanningen tussen de confessies enigszins. De jezuiten speelden nu een minder prominente rol aan het koninklijk hof en de koning trachtte door een evenwichtige politiek van gunstverlening de protestantse elites binnen het staatsapparaat te integreren.⁵⁸ Het initiatief van de koning om de confessies in zijn rijk nader tot elkaar te brengen door een religieuze dialoog op gang te brengen, resulterend in het zogenoemde 'Colloquium Charitativum' te Thorn (1645), bleek reeds spoedig tot mislukken gedoemd.⁵⁹

De katholieke propaganda bleef successen boeken. Bij de toenemende militaire confrontaties van de Polen met zijn vijanden, de Moskoviëten (1654-1667) en de Zweden (1655-1660), was het voor de katholieke clerus gemakkelijk deze strijd te typeren als een gevecht tegen de 'vijanden van het christelijk geloof' (waartoe niet alleen de moslims, de joden en de grieks-orthodoxen, maar ook alle protestanten werden gerekend). De Polen waren geroepen de rol van 'verdediger van het christelijk geloof' te spelen; Polen was 'het laatste bolwerk van het christendom'.⁶⁰ De mythe van de 'sarmatische natie' werd meer en meer tot een wapen in de strijd van de contrareformatie tegen de niet-katholieke adel in het Poolse rijk. De loyaliteit van de protestantse adel aan de Poolse natie werd in twijfel te trekken. Een goede Pool is katholiek, en alleen een katholiek kan een goede Pool zijn, zo heette het.⁶¹ Ook de

⁵⁶ J. Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce 1606-1609. Studium z dziejów walki przeciw kontrreformacji*, I. Od Stężycy do Janowca [De burgeroorlog in Polen 1606-1609. Een studie over de geschiedenis van de strijd tegen de contrareformatie, I. Van Stężycy tot Janowiec] (Breslau, 1960).

⁵⁷ Schramm, *Der polnische Adel und die Reformation*, 293-314.

⁵⁸ Zie over de tolerantiepolitiek van Wladislaus IV: J. Dziegielewski, *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV* [Over de tolerantie van de overheersten. De godsdienstpolitiek van de Republiek in de regeringsjaren van Wladislaus IV] (Warschau, 1986).

⁵⁹ Zie H.-J. Müller, *Irenik als Kommunikationsreform. Das Colloquium Charitativum von Thorn 1645* (Göttingen, 2004). Zie ook P. Wrzeźnio, 'Die Religionsgespräche in Polen unter dem Aspekt ihrer Unionsbestrebungen', in: M.G. Müller, ed., *Die Religionsgespräche der Reformationszeit* (Gütersloh, 1980) 145-153.

⁶⁰ N. Davies, *God's Playground. A History of Poland*, I. The origins to 1795 (New York, 1982): 'Antemurale. Bulwark of christendom'; J. Tazbir, *Poland as the rampart of Christian Europe. Myths and historical reality* (Warschau, 1989).

⁶¹ D. Althoen, 'Natione Polonus and the *Naród Szlachecka*. Two myths of national identity and noble solidarity',

voortgaande confessionalisering werkte er aan mee dat de godsdienst meer en meer ‘genationaliseerd’ werd.⁶²

De notie van ‘afvalligheid’, geïncorporeerd in steeds strengere wetgeving tegen ‘ketters’, gaf de katholieken een effectief wapen in handen om iedere niet-katholiek als ‘vijand van het geloof en verrader van het vaderland’ te brandmerken. In 1668 verbood de sejm de afval van het katholieke geloof, en in 1673 werd het besluit genomen dat alleen nog katholieken in de adelstand mochten worden verheven. In 1717 werd bij wet verordonneerd dat de adel van niet-katholieke signatuur niet meer in overheidsambten mocht worden benoemd. De rijksdag werd voor de niet-katholieke adel ‘verboden gebied’. Pas in de tijd van de Verlichting, tegen het einde van de achttiende eeuw, zou de niet-katholieke adel weer in zijn politieke rechten worden hersteld.

De socinianen in ballingschap

Boekte de katholieke reformatie successen bij de rekatholisering van de adel, een aanzienlijk deel van de antitrinitarische adel bleef de eigen geloofsovertuiging trouw. Het sterke religieuze engagement dat de sociniaanse edelen kenmerkte, was hiervan de oorzaak. Velen van hen hadden op basis van zuiver religieuze motieven voor het unitarisme gekozen. De prijs die zij voor hun standvastigheid moesten betalen, was hoog. Een koninklijk decreet uit 1658 beval hun verbanning.

De veronderstelling van sommige historici dat de volgelingen van Socinus verbannen werden omdat hun egalitarisme en pacifisme de waarden van en de eenheid in de Adelrepubliek in twijfel trokken, is onjuist.⁶³ De meesten edellieden van sociniaanse snit huldigden niet een stringent egalitarisme en pacifisme, trokken althans niet vergaande praktische consequenties uit deze opvattingen. Een bedreiging van de waarden van en de eenheid in de Adelrepubliek deed zich dus niet of nauwelijks voor. De verbanning van de socinianen had een kerk-politieke achtergrond, zoals het koninklijk decreet dat hun verbanning gebod, aantoonde. In het (eerste) koninklijk decreet dat in 1658 uitgevaardigd werd en de verbanning van de unitariërs beval, werd niet aangegeven tot welke godsdienst de antitrinitariërs moesten overgaan om verbanning te ontlopen. Een jaar later werd besloten dat slechts de overgang naar het katholicisme verbanning kon voorkomen.⁶⁴ De overgang naar een andere religie dan de katholieke werd nu aangemerkt als ‘crypto-arianisme’. Dit decreet noemde als motief om de socinianen te verbannen dat deze ‘aartsketters’ zich schuldig hadden gemaakt aan

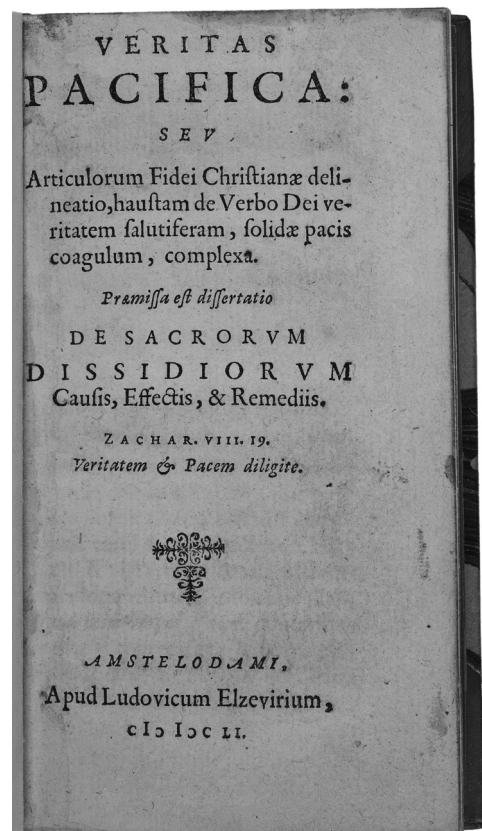
Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, LII (2003) 475-508; J. Tazbir, ‘Znaczenie XVII wieku w procesie unarodowienia polskiego katolicyzmu’ [De betekenis van de zeventiende eeuw voor het nationaliseringsproces van het Poolse katholicisme], in: A. Mączak, ed., *Pamiętnik X powszechnego zjazdu historyków polskich w Lublinie 17-21 września 1968r.* [Verslagen van de tiende algemene conferentie van Poolse historici in Lublin, 17-21 september 1968] (Warschau, 1968) 212-224.

⁶² Zie M.G. Müller, ‘Protestant confessionalisation in the towns of Royal Prussia and the practice of religious toleration in Poland-Lithuania’, in: O.P. Grell en B. Scribner, ed., *Tolerance and intolerance in the European reformation* (New York, 1996) 262-281; R.I. Frost, ‘Confessionalization and the army in the Polish-Lithuanian Commonwealth 1550-1667’, in: Bahlcke en Strohmeier, ed., *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa*, 139-160.

⁶³ Zie voor deze opvatting bijv.: M. Teter, *Jews and heretics in catholic Poland. A beleaguered church in the post-reformation era* (Cambridge, 2006) 52.

⁶⁴ Op 22 maart 1659 werd het moment van inwerkingtreden van de bepalingen van het decreet met een jaar vervroegd (tot 10 juli 1660).

Titelblad van de *Veritas Pacifica*, Amsterdam, 1651. Dit anonieme sociniaanse geschrift werd bezorgd door de remonstrantse hoogleraar Etienne de Courcellles en de remonstrantse predikant Johannes Naeranus. Het vormt een pleidooi voor religieuze verdraagzaamheid (*coll. Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage*)

‘landverraad’, omdat zij zich in 1655 onder de bescherming van de Zweden hadden geplaatst.⁶⁵ Maar ook calvinisten en katholieken hadden dat gedaan, terwijl sommigen van de socinianen de Poolse koning waren blijven steunen. Waarom gold het verbanningsdecreet dan alleen de socinianen? De belangrijkste reden was een godsdienstpolitieke. De verbanning van de socinianen vormde een (eerste) stap in het proces van rekatholisering van de Poolse natie. Het gegeven dat de Poolse Broeders een relatief kleine geloofsgroepering waren en het feit dat zij door de (overige) protestanten en door de katholieken niet als christenen werden beschouwd, maakte het voor de katholieken relatief gemakkelijk maatregelen tegen hen te nemen.⁶⁶

Velen van de socinianen verlieten onder druk van het verbanningsdecreet Polen. Sommigen vertrokken naar Pruisen, anderen naar Zevenburgen (tegenwoordig het

⁶⁵ Zie J. Tazbir, ‘Bracia Polscy w latach “Potopu”’ [De Poolse Broeders in de jaren van de ‘Zondvloed’], in: Chmaj, *Studia nad arianizmem*, 451-488.

⁶⁶ Een wet die in 1434 was aangenomen om de hussieten te bestrijden, werd nu van toepassing verklaard op de socinianen. Zie over de achtergronden van het verbanningsdecreet: J. Tazbir, ‘Nietolerancja wyznaniowa i wygnanie arian’ [Godsdienstige onverdraagzaamheid en de verbanning van de arianen], in: K. Lepszy, ed., *Polska w okresie drugiej wojny północnej* [Polen in het tijdperk van de Tweede Noordse Oorlog] (Warschau, 1957) 283-288; J. Tazbir, ‘Ursachen der Verbannung der Sozinianer aus Polen’, in: L. Szczucki, ed., *Faustus Socinus and his heritage* (Krakau, 2005) 229-242.

noordelijke deel van Roemenië uitmakend), terwijl een klein aantal van hen naar de Nederlandse Republiek trok.⁶⁷ Het waren vooral de Poolse Broeders die als schrijvers-uitgevers in hun levensonderhoud konden voorzien, die naar de Nederlandse Republiek kwamen: Andreas Wissowatius (de kleinzoon van Faustus Socinus), Andreas' zoon Benedictus, Jeremias Felbinger, Christoffel Sandius (junior) en Daniel Zwicker.⁶⁸ Zij genoten in de Nederlandse Republiek een vrijheid van leven en werken die zij elders niet vonden, al was het hun (ook) hier niet toegestaan eigen godsdienst-oefeningen te houden.⁶⁹ Toen de ballingen reeds spoedig in behoeftige omstandigheden geraakten, zochten zij de steun van geestverwanten en sympathisanten in West-Europa. In de Nederlandse Republiek waren dat de remonstranten, de doopsgezinden (van een 'rekkelijke' soort), en de collegianten.

Hulpbetoon aan de socinianen vanuit de Nederlandse Republiek

Het was in het bijzonder Johannes Naeranus, remonstrants predikant van Oude Wetering (een dorp in de nabijheid van Leiden), die zich in hulpbetoon aan de socinianen onderscheidde.⁷⁰ Johannes Naeranus stond reeds vanaf 1630 in briefcontact met enkele Poolse Broeders, met de vooraanstaande theoloog (en voormalig rector van de academie van Raków) Martinus Ruarus, en met de arts, historicus en pedagoog Joachim Pastorius. De Weteringse predikant wisselde ook brieven met andere socinianen: met Andreas Wissowatius, met Peter Sieniuta (bij wie Naeranus logeerde in het jaar 1631, toen hij enige tijd theologie studeerde aan de academie van de socinianen te Raków), met de theoloog Jonas Schlichting, met de diplomaat, amateur-astronoom en theoloog Stanislaus Lubieniecki, met de staatsman (en vermaarde Poolse dichter) Zbigniew Morsztyn, en, in de jaren zestig van de zeventiende eeuw, met de diplomaat en theoloog Samuel Przypkowski.

In het album amicorum van Naeranus vinden we inscripties van een flink aantal adellijke Poolse Broeders.⁷¹ Die inscripties dateren merendeels uit de periode 1632-

⁶⁷ Zie over de Poolse Broeders in Pruisen: J. Tazbir, 'Socynianizm w Prusach Książęcych XVII wieku' [Het socinianisme in het Hertogdom Pruisen in de zeventiende eeuw], *ORP*, XVIII (1972) 141-175. Zie over de Poolse Broeders in Zevenburgen: J. Tazbir, *Bracia Polscy w Siedmiogrodzie, 1660-1784* [De Poolse Broeders in Zevenburgen, 1660-1784] (Warschau, 1964). Zie over de Poolse Broeders die naar de Noordelijke Nederlanden emigreerden: L. Szczucki, 'Z dziejów emigracji socyniańskiej w Hollandi' [De geschiedenis van de sociniaanse emigratie in de Nederlanden], *ORP*, XX (1975) 201-209; J. Tazbir, *Bracia Polscy na wygnaniu. Studia z dziejów emigracji ariańskiej* [De Poolse Broeders in ballingschap. Een studie naar de geschiedenis van de ariaanse emigratie] (Warschau, 1977).

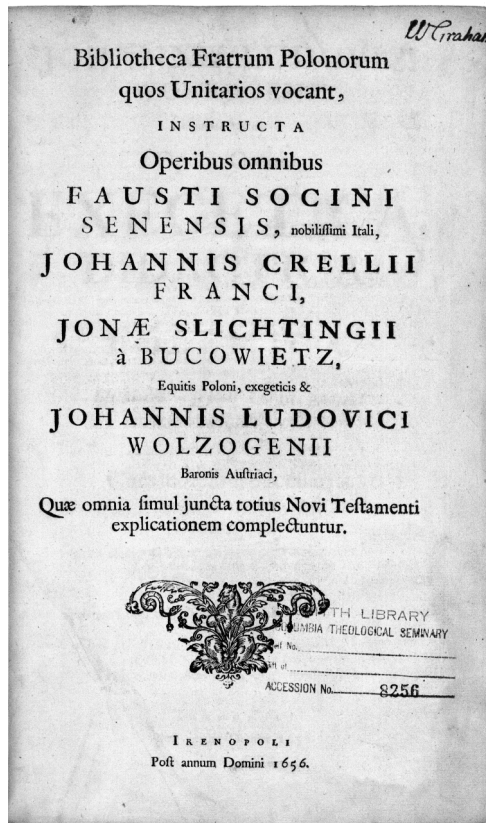
⁶⁸ Veel biografische details over de sociniaanse ballingen te Amsterdam biedt: R.C. Lambour, 'De familie en vrienden van Daniel Zwicker (1612-1678) in Amsterdam', *Doopsgezinde bijdragen*, nieuwe reeks, XXV (1999) 113-166; R.C. Lambour, 'Aanvullingen op het onderzoek naar het Amsterdamse milieu van Daniel Zwicker (1612-1678)', *Doopsgezinde bijdragen*, nieuwe reeks, XXVI (2000) 53-66.

⁶⁹ Zie over het socinianisme in de Noordelijke Nederlanden: W.J. Kühler, *Het socinianisme in Nederland* (Leiden, 1912; facsimileherdruk Leeuwarden, 1980, met een inleiding van A. de Groot); J.C. van Slee, *De geschiedenis van het socinianisme in de Nederlanden* (Haarlem, 1914); A. de Groot, 'Die Aufnahme des Sozinianismus in den Niederlanden im 17. Jahrhundert', in: W. Deppert, W. Erdt en A. de Groot, ed., *Der Einfluss der Unitarier auf die europäisch-amerikanische Geistesgeschichte* (Frankfurt am Main, 1990) 113-128.

⁷⁰ Zie voor een intellectuele biografie over Johannes Naeranus en zijn vader, Samuel Naeranus: S.J. Visser, *Samuel Naeranus (1582-1641) en Johannes Naeranus (1608-1679). Twee remonstrantse theologen op de bres voor godsdienstige verdraagzaamheid* (Hilversum, 2011).

⁷¹ Het vriendenalbum berust in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, Collectie Bijzondere Handschriften, Hs. 74 H 24. Een overzicht van alle inscribenten in dit album, met biografische informatie over hen, is te vinden in: Visser, *Samuel Naeranus (1582-1641) en Johannes Naeranus (1608-1679)*, bijlage III.

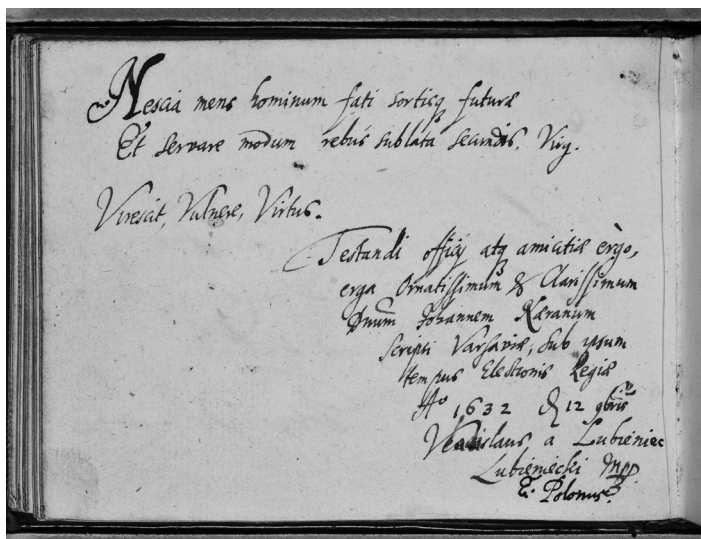
Titelblad van de *Bibliotheca Fratrum Polonorum*, een imposante serie van geschriften van toonaangevende sociniaanse theologen. Aan deze serie hebben geestverwanten en sympathisanten van de socinianen in de Republiek, onder wie de remonstrantse predikant Johannes Naeranus, een bijdrage geleverd (coll. Universiteitsbibliotheek Groningen)

1634, toen hij, vermoedelijk vergezeld door zijn vader, twee reizen door Polen ondernam. Van de 91 inscribenten die een bijdrage in het vriendenalbum inschreven, waren er ten minste 39 van Poolse adel. Van deze 39 personen behoorden ten minste 21 tot de sociniaanse geloofsgemeenschap; de overigen waren merendeels calvinisten. De sociniaanse edellieden die een inscriptie in het album inschreven, waren telgen uit illustere (en rijke) adellijke Poolse geslachten: de Lubieniecki's, de Przypkowski's, de Sieniuta, de Moskorowski's, de Mozkorzowski's, de Goslawski's, de Iwanicki's, de Czapliczi, en de Wojnarowski's.

Verscheidene jonge Poolse studenten, calvinisten en socinianen die in het kader van hun *peregrinatio academica* in de Noordelijke Nederlanden verbleven, bezochten Naeranus in de jaren 1640 en 1650 in zijn standplaats Oude Wetering. Naeranus vervulde een faciliterende (en in een enkel geval ook redigerende) rol bij de publicatie van sociniaanse geschriften in de Nederlandse Republiek. Die steun was voor de Poolse Broeders van uitzonderlijk belang, omdat zij sinds de vernietiging van hun centrum Raków in 1638 nog slechts mondjesmaat en met grote moeite sociniaanse geschriften in Polen konden drukken. Aan de uitgave van de *Bibliotheca fratrum Polonorum*, een meerdelig werk dat de belangrijkste geschriften van een aantal 'vaders van de *Ecclesia Minor*' bevat (van onder anderen Faustus Socinus, Johannes Crellius, Jonas Schlichting en Samuel Przypkowski), had ook Johannes Naeranus deel, al is het onduidelijk hoe

Inscripties van de Poolse edelen Vladislaus a Lubieniec Lubieniecki, 1632, en Petrus de Lachowce Sieniuta, 1633, in het album amicorum voor Johannes Naeranus (coll. Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage)

groot zijn aandeel in dit semi-clandestiene mega-publicatieproject was.⁷² Naeranus was ook betrokken bij de financiële perikelen rond de uitgave van een werk over kome-ten van de hand van de sociniaanse edelman Stanislaus Lubieniecki.⁷³

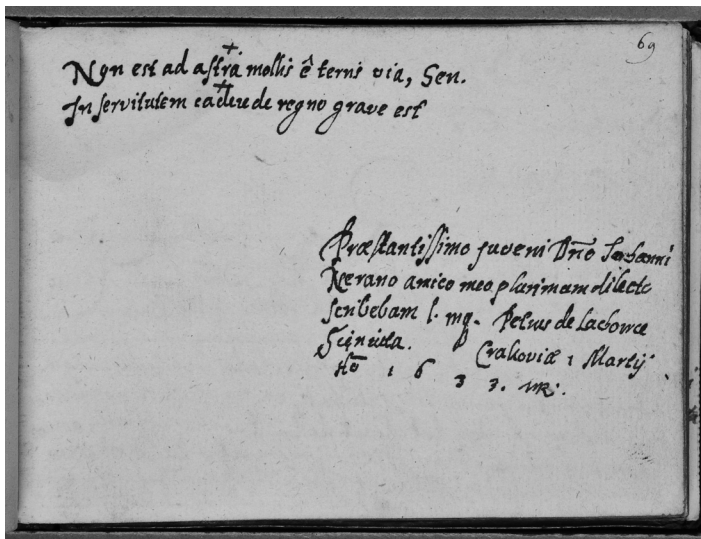
Naeranus' grootste verdienste was het op touw zetten van enkele charitatieve acties onder de remonstranten ten behoeve van de Poolse Broeders in ballingschap. Totaal werd in de Republiek niet minder dan circa 12.000 guldens voor de socinia-nen ingezameld.⁷⁴ Van dit bedrag brachten de remonstranten, de inspanningen van Naeranus ten spijt, maar 1.500 gulden op. Het waren vooral de collegianten (in het bijzonder de doopsgezinden onder hen) die van gulheid blijk gaven. Nadat Samuel Przymkowski (senior), de hoge edelman die als leidsman van de Poolse Broeders in de diaspora was opgetreden, in 1670 was overleden, vroegen de socinianen in Pruisen Johannes Naeranus of hij zorg wilde dragen voor de opvoeding van een kleinkind van Przymkowski, de toen twaalfjarige Samuel Przymkowski (junior).⁷⁵ Het is tekenend voor Naeranus' compassie met de Poolse Broeders dat hij zich onmiddellijk bereid verklaarde de jongen als pleegkind bij zich te nemen.

⁷² Zie over de BFP: J. Vercruyſſe, 'Bibliotheca Fratrum Polonorum. Histoire et bibliographie', *ORP*, XXI (1976) 197-212; P. Visser, *Godtslasterlijck ende pernicious. De rol van boekdruckers en boekverkoopers in de verspreiding van dissidente religieuze en filosofische denkbeelden in Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1995). Zie voor een index op de inhoud en een overzicht van de edities van de BFP: J. Vercruyſſe, 'Bibliotheca fratrum polonorum, tables et index', *Tijdschrift voor de studie van de Verlichting*, V (1977) 379-403; Ph. Knijff en S.J. Visser (samenst.), P. Visser, ed., *Bibliographia Sociniana. A bibliographical reference tool for the study of Dutch socinianism and antitrinitarianism* (Hilversum, 2004) 11-37.

⁷³ Zie over S. Lubieniecki: J. Tazbir, *Stanislaw Lubieniecki. Przywódca ariańskiej emigracji* [Stanislaus Lubieniecki. Leider van de ariaanse emigratie] (Warschau, 1961); K.E. Jordt-Jørgensen, *Stanislaw Lubieniecki. Zum Weg des Unitarismus von Ost nach West im 17. Jahrhundert* (Göttingen, 1968).

⁷⁴ Zie Visser, *Samuel Naeranus (1582-1641) en Johannes Naeranus (1608-1679)*, hoofdstuk VIII.

⁷⁵ *Ibidem*. De stadhouder van Pruisen, Boguslaus Radziwill, had Samuel Przymkowski tot raadsheer aan zijn hof te Koningsbergen (het huidige Kaliningrad) benoemd. Przymkowski was gedurende vele jaren in diplomatieke dienst geweest van de Litouwse magnaat Christoffel II Radziwill (1585-1640). Zie over Przymkowski: L. Chmaj, *Samuel Przymkowski na tle prądów religijnych XVII wieku* [Samuel Przymkowski en de religieuze bewegingen van de zeventiende eeuw] (Krakau, 1927).

Hoewel tot in de achttiende eeuw een aantal sociniaanse gemeenten bleven bestaan, kon het socinianisme, door de vervolging in Polen-Litouwen en ook elders in Europa, op de langere termijn niet als zelfstandige geloofsgroepering overleven. Het gedachtegoed van de socinianen bleef niettemin invloed uitoefenen op anderen. Het oordeel dat de bijbel begrepen kan worden met de ratio, als een volmaakt en genoegzaam hermeneutisch principe, was (ook) bij de Poolse Broeders te vinden. Deze positieve waardering van de ratio bij het begrijpen van Gods Woord, zou een leidend principe worden in de tijd van de Verlichting. Het is vooral op dit punt dat invloed van het antitrinitarisme bespeurbaar bleef. Zo was het socinianisme een van de stromingen die het pad naar de Verlichting mee heeft geëffend.

Slot

De godsdienstkwestie stond in Polen in dienst van het streven van de szlachta, de lagere adel, naar meer politieke en economische vrijheden en rechten. De protestantse adel koos voor het merendeel voor het calvinisme, omdat de leer van Calvijn het meest tegemoet kwam aan adellijke aspiraties en adellijk zelfbesef. Voor de Litouwse adel vormde het calvinisme een mogelijkheid om de eigen identiteit ten opzichte van de (katholieke) Polen te accentueren en het is mede daardoor dat in het Groot-Hertogdom Litouwen het calvinisme (en ook het antitrinitarisme) het langst wisten te overleven. Bij het lutheranisme was dit alles minder het geval. De leer van Luther vond (mede) daardoor maar weinig aanhang onder de adel in het Poolse rijk. Dat een naar verhouding groot aantal Poolse edellieden zich bekende tot het socinianisme, hield verband met het 'common sense'-karakter van de theologie en spiritualiteit van de antitrinitariërs en de ernst waarmee zij aan de eisen die het Evangelie stelde trachtten te voldoen.

Hoewel de adel in Polen er in 1562 in slaagde zich te onttrekken aan de geestelijke jurisdictie van de katholieke bisschoppen en in 1573 godsdienstvrijheid in de wet verankerd werd, boekten de protestanten daarna geen resultaten van belang meer.

Door de hechte samenwerking tussen de koning, de magnaten en de katholieke geestelijkheid werd de protestantse adel meer en meer in het nauw gedreven. De rekatholisering van de adel werd sterk bevorderd door de politiek van opeenvolgende monarchen om protestantse edellieden uit te sluiten bij de vergeving van ambten en het in leen of erfpacht geven van landgoederen. De ‘polonisering’ van de adellijke elites in Litouwen, die vooral plaatsgreep na de Personele Unie van 1569, bevorderde evenzeer de terugkeer van de protestantse adel tot het katholicisme. De verdeeldheid in het protestantse kamp, versterkt door het schisma van 1565, toen de antitrinitariërs zich van de gereformeerde kerk afscheidden, deed de protestantse zaak ook geen goed, en hoewel de lutheranen, calvinisten en Boheemse Broeders er in 1570 in slaagden samen te werken in een losse unie, kwam een hereniging van de verschillende protestantse geloofsgroeperingen niet tot stand.

De godsdienstvrede van 1573 boette spoedig aan geldigheid en reikwijdte in. Met de verbanning van de antitrinitariërs uit Polen in 1660 werd een stevige stap gezet in het proces van confessionalisering in het Poolse rijk, waarbij het protestantisme vrijwel geheel verdween en het katholicisme tot ‘godsdienst van de staat’ werd. Vanuit de Nederlandse Republiek werd de socinianen hulp geboden, waarbij onder de remonstranten vooral de predikant Johannes Naeranus zich verdienstelijk maakte voor de unitariërs in de diaspora.